

УДК (-054.65+341.34):(477) «1945/1949»

О.В. Потильчак

ІНТЕРНОВАНІ ІНОЗЕМЦІ В РОБОЧИХ БАТАЛЬЙОНАХ НА ХАРКІВЩИНІ У 1945-1949 рр.: ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ

Досліджується питання розбудови мережі режимно-виробничих установ для інтернованих на Харківщині на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Висвітлюються організаційні кроки керівництва НКВС СРСР щодо облаштування окремих робочих батальйонів (ОРБ) для інтернованих іноземних громадян у регіоні в 1945-1949 рр.

Ключові слова: *«інтерновані та мобілізовані німці», окремі робочі батальйони (ОРБ), організація, дислокація, розформування.*

Исследуется вопрос обустройства сети режимно-производственных учреждений для интернированных на территории Харьковской области в завершающий период Второй мировой войны и в первые послевоенные годы. Освещаются организационные шаги руководства НКВД СССР в сфере обустройства отдельных рабочих батальонов (ОРБ) для интернированных иностранных граждан в регионе в 1945-1949 гг.

Ключевые слова: «интернированные и мобилизованные немцы», отдельные рабочие батальоны (ОРБ), организация, дислокация, расформирование.

The issue of creating a network of regime-production facility for internees in Kharkiv region during the final stage of World War II and the early postwar years is studied. Organizational steps of NKVD leadership on improvement of certain workers battalions (SWB) for interned foreign citizens in the region in 1945-1949 are shown.

Key words: «interned and mobilized Germans», certain workers battalions (SWB), organization, dislocation, disbandment.

Наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки на території Української РСР, поряд з військовополоненими, були розміщені та працювали на відбудові зруйнованої економіки десятки тисяч цивільних громадян із країн Центральної та Південної Європи, переважно етнічних німців. Цей табірний контингент в офіційному діловодстві НКВС отримав назву «інтерновані мобілізовані особи». Одним із регіонів утримання і використання частини цього трудового ресурсу була Харківська область.

Питання організаційно-структурної розбудови мережі режимно-виробничих установ для інтернованих іноземців на Харківщині у 1945-1949 рр. є важливим аспектом загальної проблеми вітчизняної історії радянського військового полону та інтернування періоду Другої світової війни. Порушена тема й досі залишається малодослідженою. Спеціальних праць із цієї проблематики не існує, а своє фрагментарне висвітлення вона отримала у книзі відомого вітчизняного військового історика А.С. Чайковського [11], а також у монографії автора [10, с. 96-116].

Метою даної статті є дослідження питання розбудови мережі режимно-виробничих установ для інтернованих на Харківщині на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Висвітлюються організаційні кроки керівництва НКВС СРСР щодо облаштування окремих робочих батальйонів для інтернованих іноземних громадян у регіоні в 1945-1949 рр. Основу джерельної бази нашого дослідження склали документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) і Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України).

Передісторія появи інтернованих іноземців на Харківщині сягає своїм корінням останнього року війни. 16 грудня 1944 р. Державний Комітет Оборони (ДКО) СРСР ухвалив постанову № 7161сс. «Про мобілізацію та інтернування працездатних німців на території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії та Че-

хословаччини» [7]. У документі зазначалося «[...] Мобілізувати та інтернувати з направленням для роботи в СРСР усіх працездатних німців у віці – чоловіків від 17 до 45 років, жінок від 18 до 30 років, які знаходяться на звільнених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини. Встановити, що мобілізації підлягають німці, як німецького і угорського підданства так і німці – піддані Румунії, Югославії, Болгарії та Чехословаччини. [...] Мобілізацію та інтернування німців провести протягом грудня 1944 р. – січня 1945 р., закінчивши їх перевезення на місця робіт до 15 лютого 1945 р. [...]» [11, с. 368]. 29 грудня 1944 р. ДКО СРСР ухвалює постанову № 7252сс «Про трудове використання інтернованих німців». За рішенням директивного органу для роботи на промислових об'єктах Української РСР передбачалося вивезти 113000 іноземців [1, арк. 15]. Практично ж, станом на 20 квітня 1945 р. до України депортували 59 149 осіб [1, арк. 31]. Громадяни німецької національності, інтерновані у період січня-лютого 1945 р., отримали статус так званих «інтернованих-мобілізованих» (за ними було закріплено кодування – група «Г»). 17 квітня 1945 р. ДКО СРСР прийняв постанову № 8148сс «Про припинення мобілізації німців на територіях 1-го, 2-го, 3-го Білоруських фронтів і 1-го Українського фронту» [7]. У документі згадувалося 97 487 вже вивезених до СРСР етнічних німця, які закріплювалися за наркоматами: вугільної промисловості, будівництва, чорної металургії, шляхів сполучення, місцевої паливної промисловості, харчової промисловості, танкової промисловості, цивільного житлового будівництва, електростанцій, промисловості будівельних матеріалів, середнього машинобудування та озброєння [8]. Левову частку цього трудового контингенту передбачалося розмістити в Українській РСР. Із довідки «Про наявність контингентів військовополонених та інтернованих мобілізованих німців по УРСР», надісланої 21 квітня 1945 р. на адресу вищого керівництва НКВС СРСР, дізнаємося, що станом на 10 квітня 1945 р. на промислових об'єктах України знаходилося 151 863 депортованих етнічних німців. Із них 92 714 «інтернованих» першої хвилі та 59 149 «мобілізованих» громадян другої хвилі депортації [1, арк. 33].

Для ефективного трудового використання інтернованих іноземців їх концентрували в складі спеціальних режимних воєнізованих підрозділів, так званих «окремих робочих батальйонах» (ОРБ). Чисельність контингенту робочого батальйону інтернованих становила 700-1200 осіб (3-5 рот). Такий батальйон вважався штатним підрозділом і знаходився на цілковитому утриманні наркомату на об'єктах котрого працював його контингент. Очолював ОРБ інтернованих виділений Народним Комісаріатом Оборони офіцерський склад, а штати таких батальйонів затверджувалися тільки після узгодження з НКВС СРСР [2, прим. 4, арк. 3-4]. Типовий штат «батальйону з обслуговування інтернованих німців» нараховував 99-100 посад, із яких 52 мали заступати самі іноземні робітники. У складі ОРБ

виділялися: командування і штаб, група матеріально-побутового обслуговування, група обліку, медико-санітарна група, група трудового використання, вахтова команда та оперативна група НКВС [2, прим. 4, арк. 4зв-5зв].

Контингент ОРБ організовувався в бригади і робочі зміни, що комплектувалися за виробничим принципом. Утримувати інтернованих і мобілізованих німців мали ізольовано від інших спецконтингентів і цивільних громадян. Для цього використовувалися приміщення барачного типу, інші тимчасові та постійні споруди оточені огорожею з колючого дроту чи парканом. Охорону контингенту здійснювали вахтери відповідних наркоматів. У таборах інтернованих дозволялося спільне утримання і чоловіків і жінок в одній огороженій зоні, щоправда, в окремих приміщеннях. Внутрішній розпорядок батальйону був аналогічний запровадженому в таборах НКВС для військовополонених. Інтерновані виводилися на роботу організовано у супроводі офіцерів або вахтерів. Використання трудового контингенту дозволялося лише у складі робочих батальйонів та обов'язково ізольовано від вітчизняних робітників. Розмір зарплатні цілковито залежав від виконання норм виробітку. Із цих грошей вираховувалися суми на утримання і харчування самих мешканців табірних бараків, охорону та утримання батальйонного штату, а також 10 % так званих «централізованих витрат». У випадку втрати працездатності хворі та немічні залишалися на цілковитому утриманні підприємств. Це тривало до вирішення питання про повернення таких осіб на батьківщину [2, прим. 4, арк. 3-4].

На практиці, саме вказівки органів НКВС виконувалися господарськими інстанціями у першу чергу, адже в питаннях охорони, режиму утримання та обліку контингенту ОРБ інтернованих оперативно підпорядковувалися НКВС СРСР. Режим утримання та охорони інтернованих мало чим відрізняли їх від військовополонених. Регламентувалися вони інструкцією, затвердженою наказом НКВС СРСР № 038 від 3 березня 1945 р. Згідно документу, зовнішня охорона зони ОРБ здійснювалася конвойними військами «[...] у відповідності до вимог статуту гарнізонної служби Червоної армії [...]» [11, с. 116]. Остаточо НКВС прирівняло статус військовополонених та інтернованих 29 квітня 1945 р. Цього дня з'явився відомчий наказ № 00414 «Про поширення наказів НКВС СРСР з утримання, матеріального й санітарного забезпечення та трудового використання військовополонених щодо німців, які утримуються у таборах для інтернованих». Згідно цього нормативного припису на контингенти інтернованих розповсюджувалася дія низки ухвалених у 1941-1945 рр. наказів, положень, інструкцій, директив і вказівок, що стосувалися військовополонених [2, прим. 74, арк. 1-2].

Як вже зазначалося вище, невелику частину трудового контингенту інтернованих іноземців було вирішено використати як робочу силу на відновленні кількох підприємств Харківської області. За даними НКВС УРСР на початку квітня 1945 р. на Харківщині перебувало 5 500 «інтернованих мобілізованих німців».

Вони були розподілені між підприємствами п'яти господарських відомств. 1500 інтернованих використовувалися на підприємствах Наркомату вугільної промисловості, 2000 мобілізованих німців закріпили за Наркоматом танкової промисловості, 750 осіб працювали на місцевих об'єктах Народного комісаріату електрифікації, 1000 примусових робітників «працевлаштув» Народний комісаріат електропромисловості, а 250 осіб розмістив на об'єктах будівництва в Харкові Наркомбуд [1, арк. 32].

Організацію окремих робочих батальйонів для інтернованих і мобілізованих на Харківщині НКВС СРСР здійснив у два етапи. 14 квітня 1945 р. з'явився наказ наркома внутрішніх справ СРСР генерала-полковника С.Н. Круглова № 00310сс «З оголошенням дислокації і нумерації робочих батальйонів мобілізованих німців групи «Г» по підприємствам наркоматів і відомств СРСР». Із 124-х робочих батальйонів, котрі найближчим часом мали бути організовані на території п'яти областей Української РСР, у Харківській області облаштували два. У Харкові, на базі тресту Харківпаливбуд Наркомату паливного будівництва СРСР, створили ОРБ № 1551, а робочий батальйон № 1552 розгорнули в ліспромгоспі тресту Донбасбуд (с. Капустянівка, Ізюмського району Харківської обл.) [2, прим. 60, арк. 1-4].

Другий етап розбудови мережі ОРБ інтернованих на території Харківської області НКВС провів на початку літа 1945 р. 9 червня 1945 р. заступник наркома внутрішніх справ Союзу РСР генерал-лейтенанта В.В. Чернишов підписав аналогічний квітневому (за назвою та змістом) наказ № 00649, що ним оголошувалося про організацію в Українській РСР чергових 33-х окремих робочих батальйонів інтернованих. Одразу п'ять режимно-виробничих установ з'явилися на провідних великих промислових підприємствах і стратегічно важливих об'єктах першої столиці УСРР. На заводі № 75 Наркомату танкової промисловості СРСР організували одразу два ОРБ (№№ 1553, 1554). Свій робочий батальйон (№1555) отримав і завод № 135 Народного комісаріату автомобільної промисловості СРСР, що дислокувався в харківському робітничому селищі Червоні зорі. На будівництві Харківського аеропорту Наркомату цивільного повітряного флоту СРСР працював контингент ОРБ № 1556, а інтерновані робочого батальйону № 1557 (сел. Буди) обслуговували об'єкти Харківського електромеханічного заводу і заводу «Серп і Молот» НКЕП СРСР [2, прим. 124, арк. 1-4]. Таким чином, станом на 1 липня 1945 р. на території Харківської області знаходилося 7 режимно-виробничих підрозділів для утримання і трудового використання інтернованих громадян із країн Центральної та Південної Європи.

У другій половині 1945 р. масову примусову мобілізацію та інтернування цивільних громадян із країн Центральної та Південної Європи і Німеччини було призупинено, а стан вже наявних трудових ресурсів інтернованих і мобілізованих цивільних іноземців значно погіршився. Безконтрольна трудова експлуатація при

відсутності задовільного харчування, медичного обслуговування, елементарних побутових умов поступово вела до різкого скорочення числа працездатних інтернованих. Ослаблених, немічних, невиліковно хворих та інвалідів почали репатріювати на батьківщину. В результаті чисельність контингентів окремих робочих батальйонів стрімко скорочувалась.

Процес розформування ОРБ, викликаний репатріацією непрацездатних інтернованих, особливо прискорився в останні місяці 1945 р. Перша масова партія інтернованих і мобілізованих німців у 25 000 осіб (це був виключно непрацездатний контингент – літні люди, невиліковно хворі, каліки, вагітні жінки і породіллі) була відправлена на батьківщину ще в кінці 1945 р., а підставою для такого кроку НКВС СРСР стала постанова ДКО № 9959сс від 30 серпня 1945 р. «Про покращення умов утримання і трудового використання інтернованих німців, залучених на роботах у промисловості» [9, с. 117-118]. Як наслідок, у грудні 1945 р. розформували три робочих батальйони, що дислокувалися на Харківщині. Наказом НКВС СРСР № 001456 від 4 грудня 1945 р. були ліквідовані ОРБ: № 1552 (ліс-промгосп тресту Донбасбуд (с. Капустянівка, Ізюмського району Харківської обл.), № 1554 (завод № 75, НКТП СРСР) і № 1557 (Харківський електромеханічний завод, сел. Буди) [6, арк. 44]. У результаті подібних структурно-реорганізаційних кроків станом на 1 січня 1947 р. на території Харківської області УРСР функціонувало 4 окремі робочі батальйони, де продовжували утримуватися та використовуватися як дешева робоча сила інтерновані іноземні громадяни.

Навесні 1947 р. НКВС СРСР провів чергове скорочення місць утримання і трудового використання цивільних іноземців. Ці організаційні зміни не обійшли й Харківщину. Наказом МВС СРСР № 00277 від 11 березня 1947 р. «[...] у зв'язку з відсутністю житлово-побутових умов для нормального утримання та трудового використання інтернованих (мобілізованих) німців [...]» був розформований ОРБ № 1556, що дислокувався на будівництві Харківського аеропорту. Залишками його трудового контингенту МВС СРСР доукомплектувало залишені діючими робочі батальйони №№ 1551, 1555 і 1556 [3, прим. 39, арк. 1]. Від подальшого використання робочих рук «інтернованих німців» відмовилося керівництво Будівельно-монтажного управління № 1 тресту № 13 Міністерства автомобільної промисловості СРСР, на об'єктах якого працював контингент ОРБ № 1555. Наслідком цього рішення став наказ МВС СРСР № 00287 від 15 березня 1947 р., яким згадану режимно-виробнича установу розформували, а її контингент передали на поповнення робочого батальйону № 1553 [3, прим. 42, арк. 1]. Після чергових організаційно-структурних змін у мережі ОРБ інтернованих на території Харківської області залишилося дві установи (№№ 1551, 1553).

Надалі розформування режимних установ для утримання інтернованих осіб стало плановим. У серпні 1947 р. Міністерство транспортного машинобудування

СРСР порушило клопотання перед МВС СРСР про розформування ОРБ інтернованих, контингент якого обслуговував об'єкти заводу № 75 у Харкові. Йдучи на зустріч цій пропозиції міністр внутрішніх справ СРСР генерал-полковник С.Н. Круглов 1 вересня 1947 р. підписав наказ № 00933 «Про розформування 1553 робочого батальйону інтернованих (мобілізованих) німців у Харківській області». Цей відомчий нормативний припис зобов'язував МВС Української РСР «[...] ослаблених і транспортабельних хворих із розформованого батальйону відправити на батьківщину, придатних до фізичної праці передати в 1551 батальйон для використання їх на роботі при будівельно-відновлювальній конторі № 1 Промтехшахтбуду Міністерства будівництва паливних підприємств Союзу РСР» [4, прим. 42, арк. 1].

Єдина із залишених діючими на території Харківської області режимно-виробнича установа продовжувала використовувати іноземну робочу силу практично до завершення репатріації основної маси військовополонених та інтернованих із СРСР у кінці 1949 р. Крапку в історії мережі ОРБ інтернованих і мобілізованих німців на Харківщині було поставлено 26 грудня 1949 р. Того дня наказом № 001121 за підписом заступника міністра внутрішніх справ СРСР, генерал-полковника І.О. Серова окремий робочий батальйон № 1551 при тресті «Харківпаливбуд» Міністерства вугільної промисловості СРСР було розформовано, а залишки його контингенту репатрійовано на батьківщину [5, прим. 116, арк. 1].

Посилання:

1. Довідки і листування з питань трудового використання військовополонених, інтернованих і мобілізованих німців у вугільній промисловості (15 лютого 1945 р. – 10 грудня 1945 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1830. – 77 арк.
2. Накази НКВС СРСР за 1945 р. з № 005 по № 00699 (5 січня 1945 р. – 15 червня 1945 р.) // Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України), ф. 45, оп. 1, спр. 135. – 131 прим.
3. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 004 по № 00643 (2 січня 1947 р. – 20 червня 1947 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 168. – 102 прим.
4. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 00654 по № 001317 (24 червня 1946 р. – 31 грудня 1947 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 170. – 107 прим.
5. Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 00604 по № 001144 (21 червня 1949 р. – 31 грудня 1949 р.) // ГДА МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 215. – 120 прим.
6. Журнал дислокації таборів, спецшпиталів для військовополонених і робочих батальйонів інтернованих колишнього УПВ МВС УРСР за 1943-1951 роки (5 жовтня 1959 р. – 14 жовтня 1959 р.) // ГДА МВС України, ф. 83, оп. 1, спр. 228. – 54 арк.
7. Матеріали Государственного Комитета Обороны СССР за 1944-1945 гг. [Электронный ресурс]: Режим доступа - <http://tashv.nm.ru/PostanovGKO>.
8. Колеров М. Военнопленные в системе принудительного труда в СССР (1945-1950) // Отечественные записки. – 2003. – № 3.
9. Полян П.М. Интернированные немцы в СССР // Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 113-123.
10. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія [Текст] / О.В. Потильчак. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.
11. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография [Текст] / А.С. Чайковский. – К.: Парламентское издательство, 2002. – 503 с.